

Марченко Олег Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, вул. Шевченка 1, м. Кропивницький, 25006, тел.: (050) 321-96-52, e-mail: o_marchenko2008@ukr.net, [https://orcid: 0000-0001-5720-0976](https://orcid.org/0000-0001-5720-0976)

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЕТНОГРАФІЧНОГО МАТЕРІАЛУ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Анотація. Сучасна історична освіта в Україні передбачає набуття учнями цілісних знань і компетентностей про політичну, соціальну, економічну, історичну, етнографічну, культурну сфери буття українців і народів світу, вивчення їхнього минулого та сьогодення. Бурхливі події останніх десятиліть із новою силою примусили людство звернути увагу на проблеми етнічності. Процеси розширення міжкультурних зв'язків, об'єднання Європи, розпад цілої низки багатонаціональних держав, етнічні конфлікти, напруженість, непорозуміння, повністю відкинули гуманістичні ілюзії про єдність людства. Усе це часто є породженням стереотипного сприйняття інших народів, їхньої культури, поведінки, плодом ментальної упередженості, масового соціального невігластва. У зв'язку із цим виникла нагальна необхідність у поглибленому вивченні етнічних процесів минулого й сьогодення. Ось чому знання з етнографії народів світу та власного народу є актуальними й необхідними для сучасної людини XXI століття.

З цією метою в навчальні плани університетів для студентів гуманітарних спеціальностей була включена нова дисципліна «Етнологія», що передбачає вивчення і засвоєння студентами питань теорії етносу, етногенезу й етнічної історії, традиційних і сучасних форм життєдіяльності етносів різних континентів, особливостей міжетнічної комунікації, етнічної картини світу, етнічної свідомості та інше.

Для сучасних вчителів історії важливо використання етнографічного матеріалу в шкільних курсах історії України та всесвітньої історії, щоб ефективніше, ґрунтовніше, повніше, різноманітніше, з позиції гуманізму, загальнолюдських цінностей подавати уроки з історії чи проводити факультативні заняття, виховні години. Без загального уявлення про етногенез та етнічну минувшину, розуміння особливостей традиційно-побутової культури, специфіки громадського побуту, сімейно-шлюбних відносин, календарної обрядовості неможливе усвідомлення складності етнокультурного розвитку людства.

Ключові слова: етнографія України, етнологія народів світу, шкільна історична освіта, етнологічний підхід, етнокультурний розвиток.

Marchenko Oleh Mykolaiovych, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine and World History of

the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, 1 Shevchenko st., Kropyvnytskyi, 25015, phone number: (050) 321-96-52, e-mail: o_marchenko2008@ukr.net , [https://orcid: 0000-0001-5720-0976](https://orcid.org/0000-0001-5720-0976)

FEATURES OF THE USE OF ETHNOGRAPHIC MATERIAL IN THE SCHOOL HISTORY COURSE

Abstract. Modern historical education in Ukraine provides students with comprehensive knowledge and competences about the political, social, economic, historical, ethnographic, and cultural spheres of life of Ukrainians and peoples of the world, studying their past and present. The stormy events of recent decades forced humanity to pay attention to the problems of ethnicity with new force. The processes of the expansion of intercultural ties, the unification of Europe, the disintegration of a number of multinational states, ethnic conflicts, tensions, and misunderstandings completely rejected humanistic illusions about the unity of mankind. All this is often the result of a stereotypical perception of other peoples, their culture, behaviour, the fruit of mental prejudice, mass social ignorance. In connection with this, there was an urgent need for an in-depth study of the ethnic processes of the past and present. That is why knowledge of the ethnography of the peoples of the world and one's own people is relevant and necessary for a modern person of the 21st century.

For this purpose, a new discipline «Ethnology» was included in university curricula for students of humanities majors involving the study and assimilation by students of the theory of ethnicity, ethnogenesis and ethnic history, traditional and modern forms of life of ethnic groups of different continents, features of interethnic communication, ethnic picture of the world, ethnic consciousness and others.

For modern history teachers, it is important to use ethnographic material in school courses on the history of Ukraine and world history in order to more effectively, thoroughly, more fully, and more diversely, from the standpoint of humanism and universal values, teach history lessons or conduct optional classes, educational hours. Without a general idea of ethnogenesis and ethnic past, an understanding of the peculiarities of traditional household culture, the specifics of social life, family and marital relations, calendar rituals, it is impossible to understand the complexity of the ethnocultural development of mankind.

Keywords: ethnography of Ukraine, ethnology of the peoples of the world, school historical education, ethnological approach, ethnocultural development.

Постановка проблеми. Розвиток в Україні процесів державотворення, національно-культурного відродження і становлення громадянського суспільства, а також прискорення процесів інтеграції України у європейську та світову спільноту значною мірою змінили місце й роль історії як базової шкільної дисципліни, на яку покладається розв'язання важливих завдань сучасної освіти: забезпечення умов для адаптації та самореалізації молоді в динамічному сучасному світі, набуття нею важливих життєвих

компетентностей і орієнтирів, формування національної свідомості й громадянської позиції особистості.

Зміст шкільної історичної освіти постійно перебуває в стані реформування, вдосконалення, що насамперед пов'язано з новими методологічними підходами, які сформувалися протягом останнього десятиріччя в історичній науці, а також в історіософії, філософії, педагогіці. Розвиток методології історії, педагогіки й методики викладання історії, пошук кращої моделі загальної середньої освіти з профільним навчанням зумовлюють необхідність розроблення нових концептуальних підходів до змісту шкільних курсів історії України та всесвітньої історії.

Основою сучасного реформування історичної освіти є нові підходи до визначення мети історичної освіти, під якою сьогодні розуміють розвиток особистості учня засобами шкільної історичної дисципліни, і визначальних чинників формування її змісту, якими є культурні домінанти, зокрема, європейські цінності, християнська мораль, слов'янська етнокультурна єдність, а також традиції і звичаї українського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема послідовного застосування етнологічного підходу до формування змісту шкільних курсів історії розглядається в науковій літературі з позицій різних наук. Теоретичним підґрунтям цього підходу стали концепції і положення досліджень сучасних українських істориків, етнологів, у яких розроблялися проблеми теорії етносу, етно- і націогенезу, етнічної історії, дослідження окремих елементів матеріальної та духовної культури, повсякденного життя народів світу. Як приклад, можна назвати підручники для закладів вищої освіти гуманітарних спеціальностей таких авторів, як М.П. Тиводар [1], М.Ф. Юрій [2], Ю.А. Хоптяр [3], Л.М. Хрящевська [4], О.М. Марченко [5], а також теоретичні напрацювання з питання теорії етносу О.В. Нельги [6] та ін.

При вивченні історії України доцільно використовувати інформацію про життя, побут, звичаї, обряди, матеріальну та духовну культуру українців, які містяться в підручниках та посібниках, які видані українськими вченими, як-то: В.І. Наулко [7], А.П. Пономарьов [8], Г.С. Лозко [9], С.А. Макаручак [10], С.П. Павлюк [11], В.К. Борисенко [12] та ін.

Для предмета нашого дослідження цікавими були праці українських педагогів із питань етнопедагогіки, зокрема, навчально-методичний посібник М.Г. Стельмаховича [13], у якому приділялася увага створенню системи національної освіти та виховання засобами української народної педагогіки та етнокультурних чинників формування змісту шкільної, у тому числі й історичної освіти, наприклад, доробок Т.І. Мацейків у колективному методичному посібнику [14], яка звернула увагу на теоретико-методологічні засади реалізації етнокультурного складника в набутті громадської компетентності учнів ліцею та розкрила особливості етнокультурного змісту шкільного курсу історії України в 10-11 класах.

Значний досвід теоретичних та методологічних напрацювань щодо шкільної історичної освіти висвітлено в історико-педагогічних працях О.І. Пометун [15], Г.В. Серової [16] та ін.

Мета статті – показати важливість використання етнологічного матеріалу в шкільному курсі історії України та всесвітньої історії, щоб формувати в учнів етнокультурні, загальнолюдські цінності.

Виклад основного матеріалу. Згідно з пріоритетами загальнолюдських цінностей, значущості людини в політичному, соціальному, культурному розвитку суспільства, цінність людини визначається, з одного боку, її культурою, базовими знаннями, що закладаються в початковій та середній школі, повагою до традицій, звичаїв, культури інших народів, з іншого боку, намаганням зберегти етнокультурну своєрідність власного етносу. Тому однією з важливих функцій школи сьогодення в Україні є етнокультурна функція, яка полягає в розвитку особистості дитини шляхом її зростання від індивідуальних особливостей до духовних цінностей людства, у вихованні в учнів почуття патріота України, толерантності до культури, світогляду інших етносів, формуванні рис належності до української спільноти, знання історії, культури, традицій як власного народу, так і народів світу.

Зазначені вище підходи містяться в «Національній доктрині розвитку освіти», де держава бере на себе, зокрема, створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України; оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства; розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невіддільну частину європейської та світової спільноти; формувати національні й загальнолюдські цінності [17].

Отже, сучасні теоретико-методологічні підходи до формування змісту шкільної історичної освіти визначаються її загальною метою: створення умов для самовизначення та самореалізації особистості через усвідомлення своєї належності до української нації та держави, інтегрування в національну та світову культуру, формування громадянської компетентності, під якою розуміють сукупність знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, успішно реалізовуватися як громадянину України. Найбільш важливими серед таких підходів є цивілізаційний, культурологічний, соціоантропологічний, аксіологічний та етнологічний.

Одним із важливих напрямків розвитку змісту історії України та всесвітньої історії є етнологічний підхід, який значною мірою може сприяти розв'язанню завдань утвердження національної державності, подолання девальвації духовних цінностей українського народу, консолідації політичної нації, розуміння історії та культури України в контексті історичного процесу, ознайомленню учнів з етнографічною спадщиною народів світу, розширенню їх культурно-світоглядних горизонтів, залученню до найкращих і самотніх зразків матеріальної та духовної культури населення Землі, дати інструментарій до пошуку й використання в навчальному процесі різних видів історичних джерел (текстових, візуальних, усних), матеріалів, що містяться в музеях, архівах, бібліотеках, пам'яток культури та архітектури. Саме через історію, яка розглядає явища та процеси в історичному контексті,

встановлює причинно-наслідкові зв'язки, учні можуть досягнути, пізнати, залучитися до національної та світової культурної спадщини, стати людиною XXI століття з новим мисленням, модерними ціннісними орієнтаціями.

Можна констатувати, що питання впровадження етнологічного змісту в навчальний курс історії України, всесвітньої історії, методика його опрацювання та використання на уроках історії поки що залишається теоретично не розроблене й майже не використовується вчителями на практиці, а якщо й застосовується, то у вигляді виховних заходів, на факультативних заняттях тощо.

Що ж вивчає етнологія (від грецької – «народ, плем'я» та логос – «вчення, знання»)? Вона досліджує процеси виникнення, становлення, розвитку і зникнення етносів упродовж їхнього історичного буття та специфічну роль того чи іншого народу в загальнопланетарному соціальному прогресі. Основними проблемами, які розглядає етнологія як наука, є: з'ясування причини і процесів, пов'язаних із виникненням, формуванням та розподілом етнічних спільнот, особливості їх самоорганізації; вивчення розселення (міграції) народів і системи їхнього життєзабезпечення та адаптації до природно-географічного середовища; дослідження комплексу проблем, пов'язаних з етнічністю людських спільнот та мозаїчністю етнічних процесів і явищ; характеристика антропологічних, етнолінгвістичних, етнопсихологічних особливостей різних народів світу; вивчення формування матеріальної та духовної культури окремих етносів та порівняння їхніх етнокультурних моделей і ціннісних систем; аналіз традиційних систем родинних стосунків, методів виховання і поведінки різних етнічних спільнот; з'ясування системи етнічних контактів та культурних зв'язків між народами й особливості їхнього розвитку; дослідження етнодемографічних процесів всередині певних народів та у світі загалом; знати етнічну мапу світу та ін.

Зазначені проблеми, що вивчає етнологія, на нашу думку, можна використовувати в шкільному курсі історії України і всесвітньої історії в 9–11 класах, наприклад, при викладенні теми політичної історії країн, розкриттю колонізаційних процесів, характеристиці міждержавних відносин, підбитті підсумків військових дій, аналізу культурних надбань певних народів та ін.

Використання етнографічного матеріалу при вивченні історії дасть змогу учням краще засвоїти основні етапи походження та етнічної історії розглядуваних народів; вони зможуть класифікувати етноси світу за антропологічним, етнолінгвістичним поділами; розуміти особливості матеріальної культури народів (поселення, житло, побут, одяг, їжа, прикраси та ін.); уміти характеризувати специфіку сімейно-шлюбних відносин народів світу; характеризувати методи виховання дітей; аналізувати етикетну поведінку етносів; могли висвітлювати елементи духовної культури етносів (обряди, звичаї, свята, вірування, усна народна творчість, музика, танці, релігія тощо); уміти самостійно добирати й опрацьовувати історичні, етнографічні матеріали, науково-популярну й довідкову літературу; порівнювати інформацію з різних джерел; узагальнювати і критично оцінювати історичні та етнографічні факти, події, явища; розуміти

особливості матеріальної культури етносів залежно від природно-кліматичних умов його проживання, історичного чинника та ін.

Базове поняття етнологічної науки – етнос – визначається як позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням (реальним або міфічним), культурою (або деякими її елементами), мовою (часто, але не завжди), історією (справжньою або вигаданою), традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою). Розуміння, що людство існує у формі етносів, які відіграють провідну роль на всіх етапах історичного розвитку, дає змогу застосовувати етнологічні теорії як методологічну основу вивчення історичного матеріалу і відповідного відбору навчального історичного змісту.

Сутнісна характеристика етнологічного підходу полягає в таких положеннях: розуміння цивілізації як етносоціальної системи та взаємозалежності соціальних та етнічних процесів як одного з важливих чинників розвитку складних систем, якими є цивілізації; тісного взаємозв'язку етнічної та соціальної історії; забезпечення етнологічної спрямованості історичних реконструкцій у навчальному матеріалі, зокрема, у шкільних підручниках і посібниках.

Структурно-функціональний аналіз програм, підручників і посібників шкільних факультативних курсів із народознавства, українознавства, історії України, всесвітньої історії засвідчив, що в системі загальноосвітньої школи етнологічні знання формуються в окремих народознавчих і предметних курсах, змістове наповнення яких щодо етнологічного матеріалу досить різноманітне й визначається різними освітніми завданнями. Загальні програмові настанови про народознавчий, українознавчий компонент змісту освіти в самому тексті реалізовано фрагментарно й непослідовно, а сучасна навчально-методична література унеможливує формування означеної частини історичного змісту через відсутність чітко визначених і розроблених підходів до формування етнологічних матеріалів та їх слабого методичного опрацювання. Як приклад використання етнографічного матеріалу для практичного застосування на уроках з історії можна порекомендувати власну працю «Практикум із загальної етнографії» [18].

Зважаючи на вимоги етнологічного підходу, необхідним є пріоритетне висвітлення в змісті курсу всесвітньої історії складних процесів становлення і розвитку розглядуваних народів із нахилом не стільки на соціально-економічні, політичні, військові події, характеристику фрагментів «високої культури» окремих етносів (це є компонентом формування заполітизованого, мілітаристського світогляду учня, яке ще з радянських часів продовжує залишатися в наших шкільних програмах, уроках з історії), скільки перехід до цивілізаційного підходу висвітлення історичних подій: показ особливостей традиційного, повсякденного життя населення, висвітлення елементів їхньої матеріальної культури (характеристика поселень, жител (екстер'єр, інтер'єр осель), опис традиційного одягу (повсякденного, святкового, жіночого, чоловічого, дитячого, літніх людей), демонстрація прикрас, зачісок, аналіз національної кухні тощо. Військово-політичні події

доцільно було б висвітлювати, додаючи до історичних фактів, явищ, подій інформацію про, наприклад, види озброєння, форму солдатів, методи ведення війни, особливості зустрічі послів у різних країнах, традиції дипломатичного, народного етикету та ін.

Розглядаючи в шкільному курсі всесвітньої історії теми з культури відповідних країн, бажано було б доповнювати інформацію про «високу культуру» елементами традиційних вірувань, свят, обрядів (календарних, весільних, родинних, поховальних), танців, фольклору, зразків декоративно-прикладного мистецтва та ін. Також при читанні історичних тем можна використовувати етнографічний матеріал у специфічній формі. Як приклад, можемо назвати статтю В.Г. Грінченка [19], у якій проаналізовано різнопланові газетні матеріали періоду 1941-1944 років, що виходили під час німецької окупації України й пов'язані зі «святом врожаю». Показано, як окупаційна влада використовувала українське традиційне свято відзначення закінчення польових робіт по збору врожаю для активізації нацистської пропаганди серед місцевого населення.

Водночас існує також певна неврівноваженість (за обсягом інформації) у висвітленні подій етнічної історії певних народів, застосування і виклад наукових теорій, концепцій, що не знайшли загального визнання, різнобічність у застосуванні й поясненні етнологічних понять тощо. Як результат зазначених недоліків деякі учні та вчителі відчують труднощі в засвоєнні етнологічних знань у навчанні історії на тлі інтересу до них як з боку вчителів, так і учнів.

Зазначимо, що учні краще сприймають прості поняття, які розкривають традиційно-побутову культуру, наприклад: вишиванка, глечик, піч, віз, скриня і т.д. Особливі етнокультурні поняття: традиція, звичай, сім'я, шлюб, історико-етнографічний район і т. ін., як і загальні: рід, плем'я, етногенез, етнічні процеси та ін. можна віднести до історико-етнологічних, оскільки вони пояснюють певні етнічні чи етнографічні явища і процеси в історичному контексті. А тому, щоб учні засвоїли особливі та загальні етнологічні поняття та категорії, від учителя потребується спеціальна підготовка, належна організація уроків з урахуванням пізнавальних інтересів та вікових можливостей учнів, специфіки викладення предмета тощо.

Для того, щоб етнографічні знання набули широкого поширення серед українського товариства, потрібні умови для їх трансляції через систему освіти, засоби масової інформації, особисті контакти, туристичну, рекреаційну діяльність. Дослідження культури, звичаїв, обрядів народів світу нині залишається однією з основних частин історичного знання. Важливим залишається питання взаємодії, співіснування культури певних етносів з іншими відмінними типами етнічних культур.

Уроки етнокультурного змісту як компонент шкільної історичної освіти сприятимуть більш ґрунтовному засвоєнню учнями історичного матеріалу, допомагатимуть їм відчувати дух епохи, зрозуміти систему цінностей певного суспільства, наповнити шкільний курс історії реальним життєвим змістом, мотивуватимуть школярів до пізнання світу,

формуватимуть у них почуття толерантності до культури і традицій різних народів, породжуватимуть власне ставлення щодо навколишньої дійсності, сприятимуть до поваги, збереження та примноження історичної та культурної спадщини України.

Висновки. Пропонуються такі рекомендації з використання етнологічного матеріалу в шкільному курсі історії України та всесвітньої історії.

1. Застосування етнологічного підходу до відбору і структуруванню навчального змісту курсу історії України та всесвітньої історії є необхідним для вчителів, оскільки відсутність цього не сприяє цілісному уявленню учнів про розвиток історичного процесу на теренах України і формування в них усвідомлення власної етнічної належності, а також розуміння учнями головних тенденцій світових етнополітичних процесів та етнографічних особливостей народів світу.

2. Це потребує насамперед використання на уроках історії етнологічного понятійного апарату, прикладів із побуту, повсякденного життя, матеріальної структури (поселення, житла, одяг, їжа), громадського побуту, сімейно-шлюбних відносин, духовної культури українців та народів світу. Застосування різноманітного етнографічного матеріалу на уроках історії є важливим для розвитку в учнів компетентності щодо етнічної сфери людського буття і послідовного цілеспрямованого системного їх розкриття в тексті навчальної програми.

3. У навчальний зміст підручників і посібників з історії необхідно вводити документальні джерела, що висвітлюють основні проблеми й теорії етнічного розвитку, етнічної історії народів світу, ілюстративні матеріали (малюнки, репродукції художніх творів, кіно-, фотоматеріали), умовно-графічні наочні матеріали, які репрезентують етнокультурні особливості етносів.

4. До методичного апарату підручників, посібників для учнів необхідно запровадити істотні зміни щодо, наприклад, упорядкування етнологічної термінології і складання словників етнологічних понять, визначити перелік основних етнологічних понять і термінів, які мають бути засвоєні учнями при вивченні окремих тем і параграфів, постановка пізнавальних завдань і питань відповідного змісту в структурі навчальних текстів, наявності додаткових текстів, які містять етнографічні відомості. У методичні посібники для вчителів історії внести доповнення щодо методики формування етнологічних знань у навчальних курсах історії України та всесвітньої історії.

Література:

1. Тиводар М.П. Етнологія: навчальний посібник. Львів: Світ, 2004. 624 с.
2. Юрій М.Ф. Етнологія: навчальний посібник. Київ: Дакор, 2006. 360 с.
3. Хоптяр Ю.А. Етнологія: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2008. 160 с.
4. Хрящевська Л.М. Загальна етнографія. Миколаїв: Іліон, 2013. 249 с.

5. Марченко О.М. Етнологія народів світу. Навчальний посібник. Кропивницький: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2019. 381 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Marchenko_Oleh/Etnolohiia_narodiv_svitu___/
6. Нельга О.В. Теорія етносу. Київ: Тандем, 1997. 368 с.
7. Культура і побут населення України / За ред. В.І. Наулка. Вид. 2-е, перероб. і доп. Київ: Либідь, 1993. 288 с.
8. Українська етнографія: Курс лекцій: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / А.П. Пономарьов. Київ: Либідь, 1994. 320 с.
9. Лозко Г.С. Етнологія України: Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. Київ: Артєк, 2001. 304 с.
10. Етнографія України: навч. посібн. / За ред. проф. С.А. Макаручука. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Львів: Світ, 2004. 520 с.
11. Українське народознавство: Навчальний посібник / За ред. С.П. Павлюка. 3-є вид. Київ: Знання, 2006. 568 с.
12. Українська етнологія: навч. посібник / За ред. В.К. Борисенко. Київ: Либідь, 2007. 400 с.
13. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка. Навчально-методичний посібник. Київ: ІЗМН, 1997. 232 с.
14. Мацейків Т.І. Етнокультурний складник змісту шкільного курсу історії як засіб формування/розвитку громадянської компетентності учнів ліцею // Актуальні питання компетентісно орієнтованої методики навчання історії та громадянської освіти в ліцеї: методичний посібник / В.Ю. Кришмарел, Ю.Б. Малієнко, Т.І. Мацейків, Т.О. Ремех. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2021. С. 229–313.
15. Пометун О.І. Реалізація компетентісного і діяльнісного підходів у сучасному підручнику історії. *Український педагогічний журнал*. 2015. №2. С.146–157.
16. Серова Г.В. Методичні засади відбору і реалізації етнологічного змісту шкільного курсу історії України (7 клас) : дис... канд. пед. наук: 13.00.02; Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2005. 198 с.
17. Національна доктрина розвитку освіти. Указ Президента України від 17 квітня 2002 року. №347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>
18. Практикум із загальної етнографії. Навчально-методичний посібник для студ. вищ. навч. закладів. Укладач: О.М. Марченко. Кропивницький: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2019. 159 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/3087546/>
19. Грінченко В.Г. Свято врожаю та пов'язана з ним тематика на сторінках україномовної газетної періодики часів нацистської окупації. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 3(3). С. 78–91. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.3.79>

References:

1. Tyvodar, M.P. (2004). Etnolohiia [Ethnology]. Lviv: Svit [in Ukrainian].
2. Yurii, M.F. (2006). Etnolohiia [Ethnology]. Kyiv: Dakor [in Ukrainian].
3. Khoptiar, Yu.A. (2008). Etnolohiia [Ethnology]. Kamianets-Podilskyi: PP Medobory-2006 [in Ukrainian].
4. Khriashchevska, L.M. (2013). Zahalna etnografiiia [General ethnography]. Mykolaiv: Ilion [in Ukrainian].
5. Marchenko, O.M. (2019). Etnolohiia narodiv svitu [Ethnology of the peoples of the world]. Kropyvnytskyi: POLIMED-Servis. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Marchenko_Oleh/Etnolohiia_narodiv_svitu___/ [in Ukrainian].
6. Nelha, O.V. (1997). Teoriia etnosu [Theory of ethnos]. Kyiv: Tandem [in Ukrainian].
7. Naulko, V.I. (Eds.). (1993). Kultura i pobut naseleння Ukrainy [Culture and life of the population of Ukraine]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
8. Ponomarov, A.P. (Eds.). (1994) Ukrainiska etnografiiia [Ukrainian ethnography]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

9. Lozko, H.S. (2001). Etnolohiia Ukrainy: Filozofsko-teoretychnyi ta etnorelihiieznavchyi aspekt. [Ethnology of Ukraine: Philosophical-theoretical and ethno-religious aspect]. Kyiv: Artek [in Ukrainian].
10. Makarchuk, S.A. (Eds.). (2004). Etnohrafiia Ukrainy [Ethnography of Ukraine]. Lviv: Svit [in Ukrainian].
11. Pavliuk, S.P. (Eds.). (2006). Ukrainske narodoznavstvo [Ukrainian ethnology]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
12. Borysenko, V.K. (Eds.). (2007) Ukrainska etnolohiia [Ukrainian ethnology]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
13. Stelmakhovych, M.H. (1997). Ukrainska narodna pedahohika [Ukrainian folk pedagogy]. Kyiv: IZMN. [in Ukrainian].
14. Matseikiv, T.I. (2021). Etnokulturnyi skladnyk zmistu shkilnoho kursu istorii yak zasib formuvannia/rozvytku hromadianskoi kompetentnosti uchniv litseiu [Ethnocultural component of the content of the school history course as a means of formation/development of civic competence of lyceum students]. *Aktualni pytannia kompetentnisno oriientovanoi metodyky navchannia istorii ta hromadianskoi osvity v litsei: metodychni posibnyk. – Current issues of competence-oriented methods of teaching history and civic education in the lyceum.* Kyiv: KONVI PRINT. (pp. 229–313). [in Ukrainian].
15. Pometun, O.I. (2015). Realizatsiia kompetentnisnoho i diialnisnoho pidkhodiv u suchasnomu pidruchnyku istorii [Implementation of competency-based and activity-based approaches in a modern history textbook]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal. – Ukrainian Pedagogical Journal.* 2. (pp. 146–157). [in Ukrainian].
16. Sierova, H.V. (2005). Metodychni zasady vidboru i realizatsii etnolohichnoho zmistu shkilnoho kursu istorii Ukrainy (7 klas) [Methodological principles of selection and implementation of the ethnological content of the school history of Ukraine course (grade 7)] : dys... kand. ped. nauk: 13.00.02; In-t pedahohiky APN Ukrainy. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Natsionalna doktryna rozvytku osvity. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 17 kvitnia 2002 roku. №347/2002. [National doctrine of education development Decree of the President of Ukraine dated April 17, 2002. №.347/2002]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> [in Ukrainian].
18. Marchenko, O.M. (Eds.). (2019). Praktykum iz zahalnoi etnografii [Workshop on general ethnography]. Kropyvnytskyi: POLIMED-Servis. Retrieved from <https://www.twirpx.com/file/3087546/> [in Ukrainian].
19. Hrinchenko V.H. (2021). Sviato vrozhaiu ta poviazana z nym tematyka na storinkakh ukrainomovnoi hazetnoi periodyky chasiv natsyistskoi okupatsii. [Harvest Festival and related topics on the pages of Ukrainian-language newspaper periodicals during the Nazi occupation]. *Starozhytnosti Lukomoria. – Antiquities of Lukomorya.* № 3(3). (pp. 78–91). Retrieved from <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.3.79> [in Ukrainian].